

A vég előtti idő szépsége

Móricz Zsigmond: *A kis vereshajú*

A kis vereshajú elégikusan idillikus hangja, legalábbis így, az egész művön végigvezetve, ritkaság Móricz életművében. Talán ezért maradt mindmáig jóformán visszhangtalan. Meg azért, mert először a *Színházi Élet* című folyóirat – 1922–23-as – számaiban jelent meg, és ez a lap részben kiesett a „magas irodalom” által pász-tázott körből, részben kommerszgyanúba keverte az itt közölt műveket. Az ekkoriban született nagy vállalkozások (*Légy jó mindhalálig*, *Tündéerkert*) is elterelték a figyelmet a kisregényről. A marxista Móricz-értelmezések pedig a társadalombírálatot előtérbe állító alkotásokat tolták a középpontba. Így mindössze egyetlen számottevő írás született a műről Áfra János tollából¹. De Áfra tanulmánya sem a kisregényt értelmezi, hanem annak – valóban érdekes – valóság hátterét tárja föl. Eszerint a regénybeli Klopacska mintája Mecenzéf (Kassától nyugatra, Jászó és Stósz közt fekvő, eredetileg német – „mánta” – lakosságú kisváros), az események pedig az író első feleségének, Holics Jankának a fiatalkorából vették: *A kis vereshajút*, Lukácsy Sándornak a korban kedvelt népszínművét valóban előadta a mecenzéfi ifjúság (1898-ban), főszerepben a tizenöt éves Jankával (ő tehát a modellje Kraudy Margit alakjának). Móricz egy 1914-es kassai irodalmi est után látogatott el felesége kíséretében Mecenzéfre, és ismerkedett meg a helyszínnel, valamint néhány akkori szereplővel. A tanulmány egyik fontos hozadéka, hogy fölhívja a figyelmet az egykori események és a mű cselekménye közti lényegi eltérésre. Holics Jankáék annak idején megtartották az előadást, a kisregényben azonban csak a próbákra kerül sor, az igazi előadást a város főjegyzője betiltja (egy párbajra hivatkozva). A változtatásnak, és egyáltalán, a sokak számára talán túl gyors lezárásnak alapvető szemléleti gyökerei van-

STURM LÁSZLÓ (1967) irodalomtörténész. Szombathelyen egyetemi docens, a *Kortárs* kritikai szerkesztője.

1 *Irodalomtörténet*, 1969/1. Az újabb szakirodalomban csak Benyovszky Krisztián foglalkozik vele érdemben. Móricz talán „legmikszáthosabb” regényének nevezi, „egyik hangulatilag, stilisztikailag és szerkezetileg is legegységesebb művének”. A befejezés azonban szerinte „(sajnos) kicsit elszietett és tételesre sikeredett”. Benyovszky Krisztián: *Fosztogatás. Móricz-elmzések*. Pozsony, 2010, Kalligram, 192, 193.

nak, mint azt majd később kifejtem, tehát nem indokolható pusztán a gyorsabb befejezésre ösztönző ökonómiai-lustasági – azaz a mű világán kívül eső – okokkal.

A *kis vereshajú* látszólag csak a régi világ és az ifjúság nosztalgikus-idillikus megidézése. A kisváros még élő céhes hagyományai, a népszínmű, de akár a műkedvelő előadás divatja egy korlátozottságaival együtt is könnyen szerethető, íróilag könnyen megkedveltethető világba vezetnek. (Ha Móricz nem is eshet a giccs gyanújába, de nyilván ezért tűnhetett sokaknak úgy, hogy ezúttal mégis a könnyebb ellenállást választotta, az olvasói ízléshez való túlzott alkalmazkodást.) Mégis felfigyelhető a megírás időpontja és a helyszín: többről van szó a nosztalgikus hangulatnál. Egy nem sokkal Trianon után megírt, elszakított területen játszódó mű egy Móricz-rangú írónál nem valószínű, hogy ilyen mértékben naivan problémátlan. Meglátásom szerint az egykorvult szépségek megidézése *A kis vereshájúnak* csak az egyik – bár lényeges – rétege, és az egészhet döntően határozza meg az országvesztés tapasztalata. Az alkotás sokrétűségének fölfejtése után majd adódik a kérdés: miért is ne állíthatnánk ezt az eddig alig figyelemre méltatott művet a munkásság kiemelkedő darabjai közé?

A kisregény négy fejezete közül az első (*A csengő város*) bevezető jellegű, csak két-három oldalas, a következő három (*Primadonna kerestetik*, *Mindenki szerepet tanul*, *A próbák hőskora*) mind jóval terjedelmesebb, szűk húsz és bő negyven oldal közöttiek. Az utóbbiak számos alfejezetre tagolódása teszi élénkebbé a jelenetkezést.

Az elbeszélő a kezdeti részek során egyre szűkülő körökben közelít szereplőihez. *A csengő város* a kisváros egészét láttatja, a *Primadonna kerestetik* első alfejezete a helyi (arany)ifjúságot mutatja be, a második pedig egy családra – Kraudy Margitéra – szűkíti a fókuszot. A továbbiakban a kapcsolatok teremtődnek meg: a harmadik alfejezetben az aranyifjúság képviselői keresik föl a Kraudy családot (felkérendő Margitot, vegyen részt az előadásban), majd a városon a készülő események hatására úrrá levő izgalom lefestése következik. Ezek után indul maga a cselekmény, a próbák sora a szereplők otthoni életének felvillantásával, a kialakuló ismeretségekkel, barátságokkal, vonzalmakkal, kis félreértésekkel és feszültségekkel, a kisváros és a fiatalság – leginkább talán bájosnak minősíthető – rajzával.

Az első fejezet a városka általános ismertetésébe számos később visszatérő motívumot sző bele. „Körös-körül izzó fényben ragyogtak a hegyek, mintha a finom fenyőfák kigyúltak volna a bőséges nyárban, elegáns törzsüket magasba emelték, s hejehujás vidámsággal éltek a napfürdőn”² – hangzik az első mondat. A nyári fényesség és a napsütés végigkíséri az eseményeket, érzékeltetve, hogy itt a tetőpontján, a („hejehujás”) zenitjén látunk valamit. (A későbbieket előlegezve:) az ifjúságot, a kisvárost, a régi Magyarországot. A „tikkadt”³ hőség azonban

2 Móricz Zsigmond: *Pipacsok a tengeren – A kis vereshajú*. Miskolc, 2000, Felsőmagyarország Kiadó, 113.

3 Uo. 113.

jelzi, igényli is a változást, a jövődő vihart: „A déli szelek is messze csücsültek, s hetek óta nem volt eső, bágyadtan lógtak a piacon a gömbakácok levelei a nepomuki szent szobra körül.”⁴ (Talán a nepomuki szent említése sem véletlen, hisz azon túl, hogy valóban kedvelt szent, különösen a Felvidéken, tudjuk, hogy szobrai a hidak mellett, vagyis a két part közti átmenetnél szoktak állni. De még az – átmenetben végzetszerű szerepet játszó – csehséget is beemeli a regénybe.)

A Nap önmagában is motívummá válik, természetyszerűleg szintén a ragyogás, a csúcspont képzete kapcsolódik hozzá. A mű első mondata után a második fejezet elején találkozunk vele. Itt a város vezető családjáról szólva bukkan elő. Az általa sugallt kiteljesedés ezúttal mint gazdagság, bőség van megragadva: „Mintha mindenkiben élne a tisztelet a Nollok e Nap-szerű fontosságával szemben, szinte áhítattal néznek fel az emeletes házra, amelyben a sarki nagy üzleten kívül két nevezetes kis üzletcske is van, jobbról, a templommal szemben a trafik, ahol az egyik oldalra Noll Sebestyén öreg és sajnós törvénytelen leánya, Eszlinger Karolin ül, és rakja egymás mellé a cigarettásdobozokat, a másik oldalon, a vízpart felé pedig a borbélyműhely, ahol Jankó bácsi, Jankó Frigyes, szintén a Noll család oldalhajtása működik [...] Itt szokott a város fiatalsága a napsütés elől, hol a jobb oldalra, hol a bal oldalra elhúzódva egész nyáron át a vasas szekerek ellen állított izmos fakorlátan üldögélni, s a város minden ügyét, dolgát megtárgyalni.”⁵ Szinte valamiféle ősi naptisztelet rendjét idézi a leírás. A kisváros hagyományos hierarchiája mögé odavetíti annak kozmikus, mitikus megalapozottságát. (Ami talán a közösség kiteljesedése, de hogy a tökéletességtől még messze van, azt jelezheti a gyerek „törvénytelenége” és különösen a Nollok később említett önkényeskedő, mások megélhetését ellehetetlenítő patak-elte-relése.) És ha már eljutottunk a mítoszig, akkor a két üzlet is többletjelentést kaphat. A cigaretta a tűzhöz kötődik (a ragyogáshoz, a templomhoz, az erőhöz), a borbélyműhely pedig a nap gyengüléséhez (például a bibliai Sámson-történet értelmezésében, mely szerint a Sámson jellegű hősök naphéroszok, hajuk felel meg a Nap erejének, sugarának), illetve itt a tűz ellentétéhez, a vízhez. (Az egységes gazdagságon belül hasonló kettősség jellemzi a két Noll testvért: „megnézték lopva s mohó kíváncsian, s mondták: Istenem, milyen csúnya! és milyen gazdag! és az öcsikéje, az Aurél, hogy hasonlít hozzá, s milyen szép. Szép és gazdag... és fiú...”)⁶ A két oldal között még valószínűleg egyensúly van, de már mind a kettőt öreg ember képviseli. Igaz, mellettük ott van az ifjúság is.

A Nap következő hangsúlyos említése (egy alfejezet legvégén) a férfi-nő viszonyban lehetséges kiteljesedésre utal: „De nem nézett be senki más, csak a Nap, mely tele képpel bámult, pedig ugyan mit lehet azon olyan nagyon bámulni, ha egy erőteljes, kemény segédjegyző összecsókol egy telekeblű, puha, forró, ifjú varróleányt.”⁷

4 Uo. 113.

5 Uo. 117.

6 Uo. 135.

7 Uo. 133.

A mű tetőpontján, a Margitéknál tartott uzsonnán, közvetlenül a fordulat bekövetkezése előtt aztán a Napok naprendszerekké állnak össze, megintcsak valami kozmikus érvényű távlatot képezve le „a természetes vonzódás törvényei szerint”.⁸ A régi, előregedő rendet, úgy látszik egy pillanatra, föl tudja váltani egy új, ám épp olyan nagy távlatú és szerves: „S még mikor vége volt a jó uzsonnának, csak akkor tűnt ki igazán a természetes világrend kialakulása, az ember nem is hinné, úgy megy az éppen, mint a világrendben; a Margit naprendszereiben ott voltak a kis égitestek, Hamza Lotti szóotalan, örök kedves mosolyával, szerényen és boldog szerelemtől sugárzó Józsiájával felszerelve, Kraft Léne boldogtalanul, árván és mégis idevonzódva, hogy csak távoli sugarait is érezze hűtelenjének, a szilaj Ferkének. A másik naprendszer Kolacskovszky Irén Gáger Lojzával s körülötte Pelargus Ila.”⁹ Az isteni, kozmikus rend szétesése (a betiltás) után az emberellenes bálványok uralma következik: „Kitátotta reá is ezerfogú száját az élet pöffedt bálványa, s bekapta az ő szép és édes kis lelkét.”¹⁰

Az utolsó fejezet rezignáltságát azonban némiképp oldja az első vége. Az elbeszélő itt is jelzi a rend lazulását, de azt is, hogy ami életmódként egyre kevésbé vihető tovább (a gyáripárkonkurenciája miatt a hagyományos klopacskai kézműipari szerszámkészítés hanyatlásnak indul, már csak egy-egy utódnak képes munkát adni a családokon belül, ezért a többiek tanulni és elvándorolni kényyszerülnek), szellemi öntudatként mégis tovább él: „csak egy fiút tartanak otthon az üzemben, a többieket kitaníttatják ügyvédnek, mérnöknek, de azért a karakter él, hisz’ még a Budapestről hazajött fiatal emberek is egyesesen s komolyan lépkednek az utcai porban, s mindannyin meglátszik a hazai méltóság, s bizonyos, akárhová kerülnek is iskoláik után, halálig meg fog rajtuk látszani a klopacskai eredet, a kapakovácsok ősi komolysága, s azt a szilárd életérzést gyermekeikbe is be fogják oltani, s így még sok nemzedéken át ott cseng az ivadékok lelkében a csengő város tiszta kalapácsütéseinek drága muzsikája.”¹¹ Minden bizonnyal így őrzik majd a próbák élményeit a szereplők is későbbi életük folyamán örök figyelmeztetőül, hogy a szépség, az eszmény néha megvalósulhat. És ha el is fedik a mindennapi gondok, készen áll a megelevenedésre, ahogy a regény egy emlékezetes jelenetében Kraft Léne anyja, „Schweszta Kátl” éli újra rég elmúlt ifjúsága elmerültnek hitt emlékét (a fiatalok által énekelt dal, a *Hullámzó Balaton tetején* pedig Léne sorsát, de tagabban az általában vett elmúlást is előre vetíti).

A por motívuma is itt tűnik föl az első fejezetben a kisvárosiasság jellegzetes emblémájaként. A por azonban korántsem lep be mindent. *A kis vereshajúban* nem fojtogató, mint a korszak más műveiben (talán a legjellemzőbb közülük Török Gyula *A porban* című regénye, de Mőricznál is kilátástalannak bizonyul a kisváros egy másik felvidéki regényében, *Az isten háta mögöttben*).

8 Uo. 202.

9 Uo. 202.

10 Uo. 207.

11 Uo. 115.

A kis vereshajú tájleírással indul. Sem ez, sem a – nem túl gyakori – későbbiek nem terjedelmesek, ám végig jellegadóak. Nemcsak a helyszínt jelölik ki, de átvitt értelmeket is magukba fogadhatnak. Hegyek és völgyek együttese határozza meg a táj arculatát, már az első mondatokban szerepelnek az említett szavak. A Kraudy Margit előtt nyíló kilátást szintén ez a két elem uralja: „előrenézett, nem mintha valami különös megfigyelni való volna a szemben levő hegy oldalán, amely egy szédületes mélységű völgy túlsó felén emelkedett valami nagyszerű lendülettel”.¹² Hegy és völgy egyrészt természetesen tartozik hozzá a felföld képéhez, másrészt megidézi a magasság és mélység, emelkedés és süllyedés esélyeit és veszélyeit. Más mozzanatok által fölerősítve leginkább valami fenyegetett egyensúlyi helyzetet érzékelhetünk, amely az egyaránt kísértő két véglet között viszonylagos harmóniát jelent. A végleteket is beillesztve a harmóniába: Margit „a pompás kilátásban gyönyörködött”,¹³ a lendület „nagyszerű” stb. A legfelhőtlenebb pillanatban, az uzsonna alatt dombsággá szelődülve tárul föl a (szűkebb) helyszín: „Mert különben úgy tűnt fel az egész társaság, mintha előre megbeszélt találkahely lett volna a nagy kert, a lefelé hajló domboldal, ahol a szép terebélyes gyümölcsfák alatt egymást kereső, egymásra találó párocskák cikáznak.”¹⁴

Már az első bekezdésekben számos lehetséges ellentét bukkan föl, rendre kiderül azonban róluk, hogy az adott szerkezetbe illeszkedve csak egymást kiegészítő különbségek. A hegyek és völgyek mellett ilyenek a piros és fekete színek („piros cserepes házikóival, fekete zsendelyes tetővel”),¹⁵ a felföld és az alföld, az ipar és a mezőgazdaság, a mánta-németség és a magyarság, a hőség és a hűvösség stb. Közülük kiemelkedő jelentőségű a felföld (a hozzátartozó iparral és vegyes nemzetiséggel), valamint az alföld (mezőgazdaságával és hagyományos magyarságával). Jól elkülönülő tájegységekről van szó. A műben emlegetett városok nagyrésze a felföldhöz tartozik, azok mintegy kirajzolják kiterjedését (Késmárk, Igló, Losonc, Pozsony, Eperjes, Kassa neve szerepel). A helyi öntudat is ezt érzi elsősorban sajátjának: „sok esztendeig ’külföldön’ volt, járt Budapesten, Szegeden s Temesváron is, és ez a derék klopacskaiaknak már úgy külföldszámba ment”.¹⁶ A tájegységi és az annak adottságaiból kimunkált mesterségbeli öntudat azonban nem akadályozza az ország egységének, hanem éppen elősegítője. A kölcsönös előnyökön erős hagyomány alakult ki: „Az alföldi paraszt, ha bement a bótba, csak klopacskai kapát keresett, s a rettentő nagy tengerfeneket, a nagy magyar alföldet minden tavasszal klopacskai ásóval forgatták meg. [...] És ez így ment évszázadok óta. A klopacskai mívészek egyetlen szorgalommal dolgoztak, hogy ki ne fogyjon a jó magyar kezekből a fajin szer-

12 Uo. 121.

13 Uo. 121.

14 Uo. 202.

15 Uo. 113.

16 Uo. 159.

szám, s a magyar földtúrók sohasem szoktak le a klopacskai kapa kedveléséről. Így valami állandóság, biztosság, valami rendkívüli határozottság erősödött meg a klopacskai férfiak arcvonásain; pótolhatatlanságuk érzete. Biztos piac, biztos munka, biztos pénz.”¹⁷ (Akár a nyelvhasználat is érzékelteti ezt az összeforrottságot az egyszerre népies és németes „fajin” kifejezéssel.)

A hagyományos rend még mindig erős Klopacskán, de már mutatkoznak a repedései: „Ma már bizony elromlott a népség, legalább látszatra; mindenki modern és divatos ruhákban merészkedik ki az utcára.”¹⁸ A külsőség mögött valós probléma áll. A modern világ fokozatosan bomlasztja a bevált hagyományokat. A kialakult gazdasági rend megrendült „mióta a gyárak nagyban készítenek a kapát.”¹⁹ A modern ipart modern közlekedés és kereskedelem kíséri, az utóbbinak elsősorban a zsidók a képviselői és hasznélvezői. Egymás mellett él a régi és az új: „a vasút elrontja a világot, átalakítja s megszünteti a régi bizalmas hangulatot, kitágítja az ablakokat, s lázasabbá teszi az életet. Zsidók is jöttek a városba, zsidók, akik itt még sohase laktak, most sem kaptak helyet bent egyelőre a város közepén, a zárkózott mánta lakosság nem adta el nekik a legjobb házait a főtéren, ezért a vasút körül maradtak, s lám csak egyszerre az lett a város legelőkelőbb helye. Egyik kereskedés a másik után nyílt meg, s a régi város apró boltjai, ahol udvari szobákban árulták ebédfőzés közben a kanavaszt és a bársonyt, elvesztették vonzóerejüket.”²⁰ Az új kávéház is a kialakult helyzetet tükrözi felemásával: „Klopacska alsó végén, a vasút felé, új kávéház épült, óriási nagy tükörablakokkal [...] Igaz, hogy egy tősgyökeres klopacskai család határozta el magát rá, egy Pelargus, a nagy Pelargusokból való, de elfajzott, Viktor nevű, aki sok esztendeig 'külföldön' volt, járt Budapesten, Szegeden s Temesváron is, és ez a derék klopacskaiaknak már úgy külföldszámba ment. [...] A kávéházban azonban nem engedte meg neki a rokonság, hogy kasszírnót hozasson, ahogy az egész Európában szokás; ott van a feleségének a lánya, Margit... Ez egy kicsit baj volt, most ilyenformán nem volt igazi kávéházi élet.”²¹

Az ifjabb nemzedékek taníttatása sem egyértelmű gyarapodás. A szűk körű életmódból való kiszakadás megszabadíthat a lemondásoktól, a kiszolgáltatottságtól (ami a helyhez kötöttebb mánta lányok életét még mindig alapvetően szabja meg), viszont gyökérvesztetté, elhibázottá is teheti a sorsokat. Legalábbis ilyesmit sejtet az elbeszélő az egyik Faller-gyerekekkel kapcsolatosan: „Így lett diák az erős, komoly, egyszerű napszámos fia. Az apa annál szorgalmasabb lett, mert úgy érezte, az úrtól függ a fia jövője, ellenben a fiú egy szörnyű életigába került, amely nehezebb volt minden tehernél, amely szegény szüleire valaha ránehezedett. [...] tudományok szikláit kellett emelnie, ehhez nem szokott el-

17 Uo. 114.

18 Uo. 114.

19 Uo. 114.

20 Uo. 158–159.

21 Uo. 158–159.

méjében, s rendezetlen, zavaros és túlterhelt volt a saját lelkének kis boltja, s fedetlen fővel állott alázatosságában s tétova ijedtségében az iskola szörnyű tekintélye előtt.”²²

Az elbeszélői hang az ebben a műben – mint általában Móricznál – rendszeresen alkalmazott szabad függő beszéd révén gyakran fedi át a főszereplők, valamint a hagyományos közösség vélelmezhető szólamát. Így a hagyományos szemlélet, illetve annak a fiatalokra szabott felfogása kerül közel az olvasóhoz. Az író többnyire nyílt gyönyörködéssel, szeretettel fordul hősei felé. Ám ez sem akadályozza meg, hogy olykor ne mulasson, ironizáljon fölöttük. Folyamatosan érzékelteti, hogy a játszott darab mennyire átjárja a közösség világfelfogását, mennyire népszínműszerű idillikussággal, naivitással, kedvességgel, szépelgéssel látják maguk is önmagukat. Nem leplezi le ezt mint hamisat, csak érzékelteti viszonylagosságát. Néha eljátszik azzal, hogy átveszi a kor sikeres költészetének, népszínműveinek szenvelgő hangját. Például Kraudy Margit ábrándozását követve (a Reviczky-idézet itt inkább ellenpontja a szenvelgő modornak): „megtalálta Reviczkyt. Egész délután ezt olvasta, az első soroknál kezdte, hogy: *Ábrándjaim derűs világát / Beárnyékozta szenvedés,* és így végig-végig, nyomról nyomra, sorról sorra, s édes méreggel, a lemondó s bánatos szerelem nedves hímporával szórta tele szívecskéjének érzékeny bibéjét...”²³ (A verssorok egyben megint előreutalást rejtenek.) De a Linka néni félrehallásaiból kicsiholt komikum is a népszerű darabok szellemét idézi. Az elbeszélő a szerepkeresések forгатagát ábrázolva azt is megengedi magának, hogy tréfás-indulatosan „elszólja” magát, jelezve személyes érintettségét, beavatottsága forrását: „akkor a két ajtó közt szembe a Ferkó. Margitka megijedt, szeme nagyra tágult, a fiú szeme olyan lobot vetett, mint a réti farkasé, alattomos, leső villanásból reá szökött, s a védtelen kislányt megcsókolta. Gazember, nahát, alávaló gazember. Így visszaélni a háziasszony helyzetével. Ha ott lettem volna, nem vitte volna el szárazon a gazfickó. De az a megnyugtató, hogy Margitka nem vesztette el a lélekjelenlétét, a tálcának semmi baja sem lett, még csak egy morzsa sem hullott le róla, sőt még össze sem csendült két cserép... Ez volt életének legnagyobb hőstette: saját bevallása szerint csak annyi hiba történt, hogy elfelejtette visszaadni a csókot, ami azonban szerintem egyáltalán nem is lett volna szükséges, de hát Margitka nem olyan lány, aki adós akar maradni.”²⁴ Szintén Kraudy Margit (modelljének) az emlékezésére utal a következő – ezúttal szükségtelen precízkedésével kedélyes – megjegyzés: „ezt mondták (azt ma már nem lehet tudni, melyik szólt a három közül, vagy talán egyszerre mondták mindhárman)”²⁵ Egyben azt is érzékelteti itt az elbeszélő, hogy más a dolgok jelentősége az őket átélők számára, mint a külső szemlélőnek – ez a belátás kimondva-kimondatlanul végig fontos szövegszervező elem marad.

22 Uo. 187.

23 Uo. 194.

24 Uo. 200–201.

25 Uo. 125.

A fiatalok játszva, egyelőre az egész közösség által támogatva, színpadi és életbeli szerepeket egymás mellett próbálgatva (néha egybemosva) készülődnek. Hogy nem a legértékesebb minta, csak egy felemás megítélhetőségű népszínmű a vezérfonál? A korabeli szokás dokumentálása mellett több mindent sugallhat ez. Talán fokozatosan kell csak eljutni, és talán nem is mindenkinek a magasabb minőségekhez. Talán maga a szerep léte, elsajátíthatósága fontosabb, minősége – egy bizonyos szint fölött – már csak másodlagos (a világháborúval bekövetkező nagy társadalmi összeomlás tapasztalata alapján, vagyis hogy a káosz nál minden nagyjából emberies rend jobb). Vagy talán tényleg a feülletes, provinciális eszményválasztás jele? Ami bizonyos, hogy kifejezi a helyi, csak félig-meddig magyar nyelvű közeg magyarság iránti vonzalmát, magyárosodási szándékát.

Nem csupán a kulturális minták szabják meg az életbeli szerepválasztásokat. A Móricz által alkalmazott sok állathasonlat érzékelteti az ember természeti, ösztöni meghatározottságának az erejét. Itt azonban ez az oldal nem áll annyira az előtérben, mint az író néhány naturalista jellegű művében. A játék öröme mintha összhangba hozná a fiatalokban (de talán a rájuk ügyelő idősebbekben is) a személyiség egyébként könnyen szembeforduló oldalait. De nemcsak a személyiséget, az egész kisvárosi társadalmat áthatja egy időre a harmónia vagy legalábbis annak a reménye. A fiatalok között megvalósuló demokratikus, karneválián felszabadult, mégis alkotó, apró súrlódásoktól sem mentes, ám mindig izgalmas és reményteli szellem a régi és az új rend pontosabban nem meghatározott, de mégis tartósnak és életerősnek ígérkező szintézisével kecsegtet. Erre jön aztán, mint a megcsontosodni kezdő, már önmaga érdekeivel sem tisztában levő rend váratlan erődemonstrációja, az egész biztató – bár kétségtelenül: egyben kockázatot is jelentő – változásnak véget vető betiltás. A főjegyző a betiltást „kötelességének tartotta, mert az ifjúság körében olyan szilaj modor kezdett lábra kapni, amely veszélyeztette a város békéjét. Kötelességének tartotta, mert másképp nem lehetett leckét adni ezekben a mai időkben az ifjúságnak, csak ha látják, hogy nem lehet áthágni büntetlenül az erkölcs, a társadalmi jó ízlés, a tisztességes magaviselet határait.”²⁶ Közösségkovácsoló alkalom híján lassan széteszlik a társaság, a diákok nemsokára mennek vissza tanulmányaik helyére, ki ide, ki oda. Csak az emlék marad. És a tanulság (ami egyben a mű utolsó mondata): „De hát ez az, valóban csak ez az élet: szép s nagy dolgok hosszú készüllete, s váratlan és gyors halála a virágosbokrétára.”²⁷

És fölvetődik az irodalom és az élet örök kérdése: mit ér az emlék, mit ér a múlt? Kód, amelyben egy-egy percre elrejtőzhet a képzelet, hogy addig se lássa gondjait? Vagy valóság marad – erőforrásként? önmagaként? Az elbeszélő sajátos távlatot ad ezeknek a kérdéseknek azáltal, hogy az eseményeket tetőpontig juttatja, és azt fausti pillanatként ragadja meg: „És elmúlt e percben mindenki,

26 Uo. 205–206.

27 Uo. 207.

ami múlt: az apa, a rokonok, a régi bajok, a családi pörpatvarok, a szegénység, a gond, a múlt: nem volt most egyéb, csak boldog nevetés és izzó boldogság. Most meg kell állani az időnek, hogy így maradjon és éljen örökké.”²⁸ (A Margit név választása is a Faust-utalásban lelné részleges indokát?) Könnyen felrémlik az olvasó előtt ugyanennek valószínűleg legerőteljesebb magyar változata is, az utalás-szerűen meg nem idézett, ám a regény vázát szinte összefoglaló néhány sor a *Gondolatok a könyvtárban* című versből: „S ha majd benéztünk a menny ajtaján, / Kihallhatók az angyalok zenéjét, / és földi vérünk minden cseppjei / Magas gyönyörnek lángjától hevültek, / Menjünk szét mint a régi nemzetek, / És kezdjünk újra túrni és tanulni.” Szintén Vörösmartyt juttathatja az eszünkbe, „a vész kitért” váratlan-indokolatlan fordulatát (az *Előszóból*) a vég hirtelensége. „A villámcsapás” közvetlenül a fent idézett sorok után következik: „És akkor megjelent a kert kapujában Hann Vilmos kis kerek alakja. [...] – Nincs semmi baj – kiáltotta messziről. Baj?... Ki gondol itt bajra?... Itt, az élet e drága kis virágos kertjében, ahol az öröm virágai nyílnak?... – A párbaj egész szerencsésen végződött... Párbaj?... Párbaj, kiáltotta mindenki nagy megrökönyödéssel. [...] Mintha derült égből villám csap le, mindenki értelmetlenül bámult, s tátogott [...] Párbaj... halál... A halál szele csapott be a nyári, a kora nyári lelkek víg társaságába, sárga leveleket söpört le ez a szél az ijedten zöld, életre ácsorgó ifjú életek e bokrai közt. Egyszerre odavolt a kitérő jókedv lázas kavargása [...] A párbajból azonban csakugyan baj lett. A főjegyző betiltotta az előadást.”²⁹

A szereplők nem lázonganak, Klopacska lakói kifejezetten helyeslik a főjegyző döntését (elsősorban gyermekeik jövőjét féltve egy esetleges helyzetükön aluli házasságtól). Az elbeszélő világtörvényt láttat a dolgok ilyenén alakulásában, főképp a kisregény már idézett utolsó mondatában, de már a versbetétek is mind a lemondás, a biztos veszteség érzését vetítik előre. A készülődő szebbre, jobbra gyorsan visszacsap az illúziótlan „életharc”.

Az általánosítható, sőt gyakran szimbólumerejű mozzanatok miatt a kisváros és az ifjúkor sorsa lényegileg vetül egymásra, mint az értelmezés két lehetséges rétege. Számos ponton ragadható meg a közösségük. Mindkét szféráról elmondható, hogy a korlátozott helyzetből adódó biztonságérzet együtt jár bennük a naivitással, a tettvágy az ábrándozással, a belső érlelődés reménysége a perifirikusság félelmével, a mindent váró lelkesedés a kiszolgáltatottsággal, az átvett hagyomány pedig a még próbálatlannal keveredik, biztatóan vagy zavaróan, súlyosan vagy megmosolyogató módon. A felföldi kisváros tehát modelljévé válik az ifjúságnak és azon keresztül az egész emberi életnek. Vagy inkább: az élet egyetemes törvényeit egységben tudja megmutatni az elbeszélő a kor és hely sajátos, színes jelenségeivel. Ám van a műnek a kisvárosiság, a fiatalság (és a felföldiség!) mellett legalább még egy hangsúlyos vonatkoztatási rendszere: a magyarság (és az ország) sorsa. A kisváros az országos folyamato-

28 Uo. 203.

29 Uo. 203–205.

kat is modellálja, elsősorban talán „rendi kiváltságok”³⁰ és modernség együttélésével. A kettő áthidalását célzó megújulási törekvések és azok befulladásá is alapélménye a korabeli értelmiség egy részének. (Kínálkozó párhuzam itt Adytól a *Margita élni akar*, amelyben már 1912-ben úgy beszél a századelő művészeti-társadalmi „forradalmáról”, mint amely kudarcot vallott.) A Móricz által fölvázolt modellbe akár korabeli konkrét megfeleltetések is beleférnek. Például a Nyugat is elhelyezhető benne, hiszen a kisregényben végeredményben szintén az irodalom forgatja az eseményeket. A Nyugat-mozgalmat idézheti, hogy a művészeti megújulás együtt jár a társadalmival: „annyira valóban emberi ügy lett bennük az elmondott szó, hogy ledőltek a faji s műveltségi s mindenféle fajta korlátok”.³¹ Az ügy iránti lelkesedés sem fedti el az emberi gyarlóságokat, a tábor belső feszültségeit a regénybeli párbaj érzékeltetheti. Mindez persze már csak a képzelet megengedhető játéka, maga a kisregény nem készít ilyen fokú konkretizálásra. A vég katasztrófális hirtelensége pedig sokkal tágabbra nyitja a látóhatárt, mint egy mégoly fontos folyóirat vagy mozgalom sorsa. A vég bekövetkezte a korban a világháborúval és (az adott helyszínt idézve ma is) Trianonnal kapcsolódik össze. (És hogy a Nyugat párhuzam se légből kapott: az összeomlást sokak szerint talán elkerülhette volna egy sikeresen megreformált ország – és a Nyugat többé-kevésbé végrehajtotta a sikeres megújulást az irodalom területén.) Hiszen úgy is láthatjuk a dualizmus idején Magyarországot (például *A kis vereshajú* alapján), mint amely csöndesen gyarapodott, a régi és az új értékek egyaránt helyet kaphattak benne, feszültségeik sem váltak áthidalhatatlanná, amelyben már a megújulás reménykeltő jelei is mutatkoztak, bár nem arattak egyből diadalt, de meg nem történtté sem lehetett tenni őket stb., stb. És minderre „mint derült égből a villám csap le” a dolgok logikájából egyáltalán nem szükségszerűen következő katasztrófa. A korábbi események ráérős, kedélyes, idillizáló elbeszélését demonstratívan ellentétező, elbeszélői kommentárral is kísért lezárás ezt a tapasztalatot ragadja meg, és az olvasó kizökkentésével ezekre a rejtettebb értelmezési lehetőségekre eszméltet. (Ezért tér hát el Móricz a valós eseményektől: mint már említettem, Holics Jankáék előadása annak idején nem maradt el.) De ráeszmélve a modell alkalmazhatóságának különböző rétegeire, reményt is kapunk, nem csak tudást. Hiszen országos méretekben is igaz kell legyen, amit az első fejezet már idézett mondatai állítottak: a múlt nemzedékekre szóló szellemi tartást adhat, a kiteljesedni nem tudó értékek nem vesznek el végleg.

Az országos távlatot a mű azáltal sugallja, hogy kirajzolja a tájegység országos kapcsolatait. Különböző városok (és a főváros!) mellett két nagy, emblematisztikus tájegységet idéz meg, az Alföldet (a kereskedelem útjait követve) és Erdélyt (mint az egyik család, a Waldhütterek származási helyét). Fölvillantja tehát Klopacska mögé Magyarország egészét. Az olyan jelenségek, mint a (kiteljesedés

30 Uo. 114.

31 Uo. 183.

örömét vagy a vég elkerülhetetlenségét érző?) „hejehujás vidámság” és a (legalábbis a felföldön) nagyfokú magyarosodás vagy akár (az eszmeiség, a helyzettudat megrendülését kísérő?) „testi jóérzés”³² fő törekvéssé válása szintén a korszak, az ország általános, már-már közhelyként emlegetett jellemzői.

A Kraudy család legendáriuma – hasonló áttételekkel – a magyar történelem utóbbi ezer évét emeli az olvasó látóterébe. A hivatalnokká alacsonyodott, megkeseredett apa a nagyúri múlt emlegetésével kiváló példája annak, hogyan szokás a jelen gondjait kompenzálni. De ha megállnánk a pszichologizálásnál, megint csak megrekednénk a felszínen. Érdemes ezúttal is szemügyre venni a részleteket: „A morózus apa nevetni kezdett [...] a kisiát nézte, akiben a maga fajtáját gyönyörködte, megszépülve, felelevenedve, mintha új vért öntöttek volna a Kraudyak ebbe a csacsogó fiába; ilyen szeretett volna lenni mindig: ebből ügyvéd lesz, s vissza fogja perelni a régi Kraudy-vagyonokat... Hatszáz évig volt az övék Kamenica, azelőtt persze Kemence, Gömörben, s most az is másé... németeké, zsidóké... [...] – Atte Mátász királ – mordult rá, s adott egy barackot a fejére, ahogy tréfálni szokott vele, a kisiú nagy orrát viccelve. – Ha láttad volna, úgy tapsoltak, majdnem felvették Margitot a vállukra, mint Árpád pajzsra emeltetése. [...] Az apa egy pillanatig nézett, nézett; ez is kilépett a varázskörből... hiszen azt hitte, a Kraudyak örökre le vannak nyugózva, robotos szolgaságra a hatszáz éves uraság után...”³³ A család szintjén is előkerül tehát a megújulás témája (akár a katasztrófa utáni reményt is erősítve: hosszú elnyomatás után is jöhet új esély). A Kraudy család azonban a nemzeti sors modelljét is nyújtja. Árpádot és Mátyás királyt emlegetik, hatszáz éves uralmat. Ha utána számolunk, Árpád és Mátyás között telt el hatszáz év, és ez az időszak volt az igazi nemzeti függetlenség kora, a nagyság kora. A Margit név pedig a Magyarországot megtestesítő szentet juttathatja az eszünkbe (különösen öccse, Béla neve mellett). Néhány résszel később, mikor az apa beavatja a többieket a családi titokba – a nagyapa negyvennyolcas gerillavezérségébe (állítólag miatta gyújtották föl az oroszok Losoncot) –, innen veszi föl újra a fonalat, mikor a nemzet minden fontos sorsfordulóján ott látjuk a családot: „A Kraudyak mindig benne voltak a történelemben... Negyvennyócba is, a kuruc korba is, Bocskainak is alvezére volt, a fekete seregbe is. Mátyás királynál...”³⁴ A jelenben is – legalábbis a család szerint – idegeneké („németeké, zsidóké”) az, ami őket illetné, az apa pedig a számára rendelt helyett más, méltatlan sorba kényszerül: „óriási nagy ökleivel ütni tudna, lovat fékezni, kardot markolni... s vékony, vékony tollat kell fognia, s apró betűket rubrikákba egyenként beírni hétszámra, évszámra, sötéten, mogorván, rossz lakás, rossz fizetés, rossz élet...”³⁵ Nemcsak a jelen, hanem az egész Mátyás (Mohács) utáni kor képe ez. Ám a sors mintha kezdene biztatón ala-

32 Uo. 182.

33 Uo. 163.

34 Uo. 182.

35 Uo. 182.

kulni, a túlélés sikerült, és remény nyílik a fölemelkedésre. Az olvasó már tudja, hogy ez a remény is alighanem elúszott – de mégis: *van* remény.

Mátyás középpontba állítása tovább szövi a *Gondolatok a könyvtárban* kapcsán érzékeltetett gondolati hálót is. A legendás király alakja a fénykort jelenti, de a rá igen hamar bekövetkező romlást ugyancsak az emlékezetünkbe hozza. Tehát, sugallja az írás, a trianoni katasztrófa előtt is megtörtént valamilyen beteljesülés. Az sem zárható azonban ki, hogy csak a pusztulás utánról tűnik fénykornak a megelőző idő. Akkor tehát: átok ül a magyarságon, és már a viszonylagos nyugalom virágzás számba megy előtte? Vagy az élet csak rövid távon kitartható intenzitása a legfőbb cél, amely minden áldozatot megér? A mélységek és magasságok közti vergődés az ostoba szertelenségből, a lényeglátó bölcsességből vagy a tőle független külső erőkből adódik? Aztán ilyen bizonytalanságban milyen társadalmi program javallható?

Talán csak az a biztos, ami a kisregény világában érték: a kölcsönös emberiség, együttműködés, az adottságoknak megfelelő szerepek kiépítése, az akadályok elhárítása a természetes vonzalmak útjából, az alkotás, az egymásra figyelés, a játékos komolyságú életerő. Konkrétabb programnak vagy akár csak erősebb társadalmi indulatnak azonban számos Móricz-műtől eltérően nincs helye ezúttal. (Hisz valószínűleg nem is állt készenlétben ilyen program, például a Nyugat körül gomolygó közéleti eszmeiség is többnyire csak dogmatikus radikalizmusban és – sokszor gyűlölködő – ellenzékiességben merült ki.) Konkrét társadalmi program tehát nem ajánlkozik a dolgok helyrehozatalára (persze: ennek lehetősége sincs cáfolva), a mű azonban sugall bizonyos kiengesztelődést, ami a mű kedélyének és sokrétegű értelmezhetőségének is jobban megfelel: a mese igazságát. Ez se kerül előtérbe, búvópatakszerűen azonban végig jelen van. Az addig figyelembe se vett személy (Kraudy Margit) hirtelen és megérdemelt szerencséjének története (mellesleg: hárman vannak testvérek), hogy semmi visszafordíthatatlan rossz nem történik (legalábbis a „hőskor” idején), és a népszínmű áthallásai eleve a mese menetéhez alkalmazott vázat hoznak létre. Mátyás király emlegetése, a szimbolikussá váló mozzanatok, a kozmikus rend megidézése szintén a meseszerűséget erősíti, akárcsak egyes konkrét kiszólások. „Oly csudálatos volt ez, mint a mesében” – hangzik az egyik alfejezet élén (majd következik „a tegnap még ostoba kisgyerek”³⁶ váratlan feltörésének a leírása). Egy már idézett részben varázskörörről és általa való lenyűgözöttségről esik szó stb. A városnak is megmutatkozik – a hétköznapi, sokszor igazságtalan, kiszolgáltatott mellett – a mesei, eszményi képe. A két viszonylag távol álló, de szorosan egymásba kapaszkodó hasonlat mint egyszerre őrzöttet és őrzőt, szelidet és erőset állítja eléink az otthonokat: „A kis bányaváros, hegyek tövében, a párányi völgyfenéken piros cserepes házikóival, fekete zszindelyes tetőivel apróra zsugorodva, mulatságosan árnyékba bújt, mint a legelő juhnyáj, s csengő békes-

séggel várta a hegyek hús árnyékát.”³⁷ – „A házak úgy könyököltek ki a hegyoldalból az utcára, mint barátságos képű komondorok, két fényes szemmel mosolyogva lesték, ki megy el előttük.”³⁸

Így vetül hát egymásra *A kis vereshajúban* idill és fenyegetettség, katasztrófa és remény, dokumentum és fikció, mindennapi megszokás és kozmikus távlat, földhözragadt tapasztalat és mesei igazság, kisváros és ország, család és nemzeti történelem.

A vöröshajúakban nem szabad megbízni – idézi a hiedelmet a népszínmű nyomán a kisregény (elsősorban a címében, de a színdarabból vett részlettel is). De melyik a megbízhatatlan „vereshajú”: az idill vagy a katasztrófa? A remény vagy a fenyegetés bizonyul majd látszatnak? Vagy a különválaszthatóságuk az (ön)csalás? És egyáltalán: az állítólagos életbölcességek vajon megbízhatók-e?

37 Uo. 113.

38 Uo. 127.